

כגילות

מחקרים במגילות מדבר יהודה

ח-ט

עורכים

דבורה דימנט

משה בר-אשר

מוסד ביאליק • ירושלים

אוניברסיטת חיפה
מפעל פרסום מגילות קומראן

תוכן העניינים

ה		דבורה דימנט
ז	עם הכרך עם חילופי המשמרות	משה בר-אשר
אמונות ודעות ופרשנות		
	הפולמוס הכיתתי בימי הבית השני על אודות מחצית השקל לאור ההלכה הקראית הקדומה	יורם ארדר
3	הנישואים הראויים על פי המגילה החיצונית לבראשית ועל פי מקורות קרובים לה	אסתר אשל
29	ילקוט המזמורים האלוהיסטי וכתובת שמות האל בקומראן	יונתן בן-דב
53	ברכות לפני הסעודה בימי הבית השני ובהלכה התנאית	משה בנוביץ
81	דמותו של יהושע במקורות היהודיים של תקופת הבית השני	קאטל ברתלו
97	ירושת הארץ על פי תפיסתה של עדת מגילות קומראן	דבורה דימנט
113	ספר היובלים ומקורותיו הארמיים	כנה ורמן
135	טור יט במגילת המלחמה (IQM)	רוני ישי
175	כמה שנים ישב אברהם בחרן? מסורות על אבי האומה בחיבורים מקומראן	עתר לבנה
193	"כיא בחרו בקלות": חומרה קומראנית או מהפכה תנאית?	ורד נעם
211	ההתהוות הספרותית של סיפור שכם ודינה ביובלים ל	מיכאל סיגל
227	"יצר לב האדם", הגוף והטיהור מן הרע: מטבעות תפילה ותפיסות עולם בספרות בית שני ובקומראן	מנחם קיסטר
243	וזיקתם לספרות חז"ל ולתפילות מאוחרות	
ההדרה, לשון ונוסח		
287	העברית במגילות מדבר יהודה ומחקר לשון חכמים	משה בר-אשר
319	חוקי יציאה למלחמת רשות במגילה 4Q376	ליאורה גולדמן

תוכן העניינים

	הזיקה שבין נוסח המקרא המשתקף במגילות ובין	רפאל זר
343	הערות המסורה	
	המקורות שבאופיין הטקסטואלי של אסופות כתבי	עמנואל טוב
355	הקודש העתיקים	
373	פרשת יציאת מצרים על פי המגילה 4Q422	אריאל פלדמן
	השפעת העברית על לשון המגילות הארמיות	כריסטיאן שטאדל
393	מקומראן וטיב המגע בין שתי השפות	
		ביקורת ספרים
	על הספר <i>1 Enoch 91–108</i> by Loren T. Stuckenbruck	דבורה דימנט
411		
419		רשימת קיצורים
423	הנחיות להגשת כתבי יד לכתב העת "מגילות"	
VII		תקצירים באנגלית

המקורות שבאופיין הטקסטואלי של אסופות כתבי הקודש העתיקים

עמנואל טוב

התאוריות הטקסטואליות שהוצעו במאה האחרונה חשפו צדדים שונים בתהליכי העתקת נוסח המקרא ומסירתו, אך לא הוקדשה תשומת לב מספקת לאופי הטקסטואלי של האסופות השונות של ספרי המקרא העבריים והמתורגמים, כלומר לשאלה מהו הרקע הטקסטואלי של האוספים השונים. אפשר לומר שאופיין הטקסטואלי של האסופות הסמכותיות הכלולות בנוסח המסורה, בתרגום השבעים ובפשיטתא, נותר בגדר לא ידוע. ניתוח של סוגיה זו חיוני לצורך הבנתנו את האסופות הללו ובוודאי ישפיע על האופן שבו יפורשו הכתבים הסמכותיים ביהדות ובאחדים מן הזרמים של הנצרות.¹ אנו יודעים יותר על האופי הטקסטואלי של אסופת הספרים הנכללים בתורה השומרנית ועל אסופת הספרים הכלולים בוולגטה, שהנצרות הקתולית העניקה לה מעמד סמכותי, היות ששתיהן אסופות אחידות יחסית מבחינה טקסטואלית.²

ההשערה שאני מבקש לבחון כאן היא שהאסופות הללו בעברית ובתרגומים אינן אחידות מבחינה טקסטואלית היות שבהרכבתן הייתה מעורבת מקריות רבה. אסופות אלה הורכבו ממגילות שהיו שונות זו מזו באופיין וברקע שלהן, לפיכך הן מכילות דוגמאות של חוסר עקיבות פנימית. דבר זה בולט יותר בתרגומים מאשר בנוסח המסורה. לפיכך, בנוסף לעדויות ניכרות על תכנון האסופות יש צורך לעמוד על גורם המקריות. כל היסודות הללו תרמו לעיצובן הטקסטואלי של אסופות כתבי הקודש

1. ביניהם כתבי הקודש של הארמים, של האשורים, של הכשדים, של המארונים ושל המליכים. ראה G. Lamsa, *The Holy Bible from Ancient Eastern Manuscripts*, Nashville 1981².

2. התורה השומרנית היא חלק מקבוצה גדולה יותר של טקסטים שבה נכללות אחדות ממגילות קומראן, המכונות המגילות הקדם-שומרניות (4QpaleoExod^m, 4QExod-Lev^f, 4QNum^b) ובמידה פחותה גם 4QDeut^g ואולי אף 4QLev^d). טקסטים מן הסוג הזה שימשו בסיס לשתי מגילות של התורה המשוכתבת ממערה 4 או צוטטו בהן (4QRP: 4Q158, 364), והם גם היוו בסיס לספר היובלים ולמגילת עדויות ממערה 4 (4QTestimonia). ראה מאמרי "The Biblical Texts from the Judaean Desert: An Overview and Analysis of the Published Texts", in E. D. Herbert and E. Tov (eds.), *The Bible as Book: The Hebrew Bible and the Judaean Desert Discoveries*, London 2002, pp. 139–166

שזכו למעמד קנוני. מכל מקום, ענייננו הוא באופי הטקסטואלי של הספרים הכלולים באסופת השונות ולא בעצם בחירת הספרים.³

השאלה ההיסטורית הנשאלת לגבי הספרים הכלולים באוספים הסמכותיים הללו היא איזה שלב או אילו שלבים של מסירת הטקסט משתקף או משתקפים בהם. במקרה של המקרא, מתוך טקסטים עבריים רבים שהיו בנמצא במאות האחרונות לפני הספירה, נבחר הנוסח הקדם-מסורתי לשמש כטקסט המרכזי על ידי הזרם המרכזי ביהדות, המוגדר בין היתר כזרם הפרושי או הרבני. נוסח המסורה נבחר על ידי הפרושים מבין מספר מסוים של טקסטים שהיו בנמצא, הוא עוצב על ידי חוגים אלה במידה זו או אחרת⁴ ואף הונצח על ידיהם.

אולם הנחות היסטוריות אלה אינן מסייעות לנו להבין את אופיו הטקסטואלי של נוסח המסורה. כך גם אי אפשר לעמוד על אופיו של הטקסט הזה באמצעות קריטריונים טקסטואליים של הידמות או אי-הידמות לכתובים מקבילים (הרמוניזציה ואי-הרמוניזציה), של קרבה או ריחוק מן הנוסח המקורי, או להצביע על היותו נוסח מקצר או נוסח מרחיב, מקורי או משובש.⁵ התאוריות הטקסטואליות שיש בנמצא לא הצליחו לשפוך אור על הרקע הטקסטואלי של נוסח המסורה באופן שבו האירו

3. משום כך, לדוגמה, איני עוסק בשאלה מדוע נכללו ספר ברוך וספר בן סירא באסופת הספרים של תרגום השבעים. חקר המאפיינים הטקסטואליים של ספרים אלה פונה לשני כיוונים: האחד פונה לאלמנטים היסטוריים והאחר פונה לצדדים שונים של המסירה הטקסטואלית. ניתן להעמיד תשובות מוצקות אחדות לשאלה זו, ואילו תשובות אחרות תישארנה בגדר השערות.
4. ראה דוגמאות שנדונו אצל A. Geiger, *Urschrift und Übersetzungen der Bibel in ihrer Abhängigkeit von der inneren Entwicklung des Judentums*, Breslau 1857; A. Rofé, "The Onset of Sects in Postexilic Judaism", in J. Neusner (ed.), *Essays in Tribute of H.C. Kee*, Philadelphia 1988, pp. 34–49.
5. לא ברור אם מעמדם הטקסטואלי של ספרים מוקדמים שונה מזה של הספרים המאוחרים יותר. אפשר היה להניח שהטקסט של ספרי נוסח המסורה המאוחרים קרוב יותר לנוסח המקורי של ספרים אלה מאשר הטקסט של הספרים המוקדמים יותר, היות שחלף זמן קצר יותר משלבי העריכה האחרונים לנוסח שהוקפא בנוסח המסורה. אולם אין הכרח שהנחה זו נכונה. העובדה שספרים מוקדמים משקפים שיטות כתיב עתיקות יותר מאשר הספרים המאוחרים מלמדת כי כמעט שלא נעשו בהם עדכונים כפי שאולי היינו מצפים שיעשו. בספרים המאוחרים גם ניכרת עברית מאוחרת, ואילו השפה של הספרים המוקדמים לא עודכנה בהתאם. ראה א' הורביץ, בין לשון ללשון: לתולדות לשון המקרא בימי בית שני, ירושלים תשל"ב; R. Polzin, *Late Biblical Hebrew: Toward an Historical Typology of Biblical Hebrew Prose (HSM 12)*, Missoula 1976; M. Rooker, *Biblical Hebrew in Transition: The Language of the Book of Ezekiel*, Sheffield 1990; R. M. Wright, *Linguistic Evidence for the Pre-Exilic Date of the Yahwistic Source*, London 2005; A. Hurvitz, "Can Biblical Texts be Dated Linguistically? Chronological Perspectives in the Historical Study of Biblical Hebrew", *SVT* 80 (2000), pp. 143–160.

מגילות קומראן, למשל, את הנוסח השומרוני. אמנם נוסח המסורה הוא הבסיס לתיאור הטקסטים האחרים, אך הרקע שלו נותר לוט בערפל.

בבואי לדון באופיים הטקסטואלי של תרגומי המקרא העתיקים כוונתי היא בעיקר לתרגום השבעים ולפשיטתא.⁶ מחקרי זה יתמקד בבחינת הגורמים לרבגוניות הטקסטואלית הבאה לידי ביטוי באסופות אלה. אני מבקש לטעון כי גיוון זה נוצר בשלב מוקדם, בנוסחים הקדמונים של אסופות הטקסטים העבריים והמתורגמים. ההשערה שאני מבקש לבחון כאן היא שבהכללתן של מגילות בודדות בנוסחים הקדמונים של אסופות אלה הייתה מעורבת מקריות מרובה. בכמה מקרים בנוסח המסורה ובתרגום השבעים ניכר היעדר התכנון בחוסר אחידות טקסטואלית העולה מחלקים שונים של אותו הספר ממש. משתמע מכך, כי אולי כבר בשלב מוקדם החיבורים שנכללו בנוסח הקדמון היו מורכבים מכמה מגילות קטנות או גדולות ולעתים בעלות צביון טקסטואלי שונה.

תחילה נפנה לתרגומים. בעת העתיקה היו כל מפעלי התרגום של המקרא – מלבד מפעלו של הירונימוס (הוולגטה) והתרגום המאוחר בהרבה של סעדיה גאון לערבית – מלאכה שביצועה התגלגל לאורך מספר דורות. לא היו ועדות תכנון לצורך הפקת התרגומים היווניים, הסוריים והארמיים. מפעלים אלה קודמו פשוט שלב אחר שלב. ייתכן אמנם כי תרגום התורה ליוונית החל כפרויקט רשמי, אך נראה כי התרגומים המאוחרים יותר נעשו מתוך יוזמה פרטית. הדבר נכון גם לגבי התרגומים לארמית ולסורית. זמן מה לאחר השלמת התרגומים הללו נוצרו הנוסחים הקדמונים של אסופות התרגומים, ללא תוכנית אב מפורטת. כתוצאה מכך מכילות אסופות אלה תרגומים מסוגים שונים, הן משום שלא נעשתה בהם בקרת איכות הן משום שהן היו המגילות היחידות בנמצא.

1. תרגום השבעים

אוסף הכתובים הכלול בתרגום השבעים, כגון זה שניתן למצוא במהדורות הביקורתיות,⁷ הנו קבוצה של טקסטים מגוונים באופיים לא רק מבחינת אופי

6. המחקר שלנו על אודות אסופות כתבי הקודש שזכו למעמד סמכותי לא היה אפשרי בלי מקורות נוספים לשם השוואה, כלומר כתבי היד העבריים, היווניים והארמיים שהתגלו במדבר יהודה. המסורות הטקסטואליות של מקורות אלו מוצאות במקרים רבים המשך בכתבי היד הימי-ביניים של נוסח המסורה, של התורה השומרנית, של התרגומים הארמיים ושל התרגום היווני בכתבי יד מן המאות הרביעית והחמישית לספירה. עם זאת, מגילות מדבר יהודה מספקות לנו גם מגוון של טקסטים עבריים כבסיס לניתוח. במקרים מסוימים ניתן למצוא במגילות קומראן שלוש, ארבע, חמש ואף יותר גרסאות שונות של אותו ספר מקראי, הנבדלות זו מזו בפרטים קטנים או גדולים.

7. A. Rahlfs, *Septuaginta, id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*,

התרגום אלא גם מבחינת תאריך יצירתם ומבחינת מעמדם של הטקסטים (כיוזמה רשמית או פרטית). אחדים מן הספרים הכלולים בתרגום השבעים צורפו לקורפוס היווני בתאריך מאוחר הרבה יותר, בדרך כלל כדי להחליף תרגום אחר חופשי יותר. תרגום השבעים הוא תערוכת של תרגומים מסוגים שונים. הדוגמה הבולטת היא בתרגום היווני לספרי שמואל–מלכים. הטקסט משמואל ב יא 2 ועד מלכים א ב 11 ומלכים א כב ועד מלכים ב כה מכיל עיבוד המכונה במחקר "קאאיגה־תיאודוטיון". עיבוד דומה משתקף בתרגום השבעים לרות, לאיכה⁸ ולקהלת (זה האחרון מיוחס לעקילס).⁹ כמו כן, ניתן להצביע על יחידות רבות אחרות המשקפות מגוון טקסטואלי. ארבע סוגיות עולות מן המגוון הזה:

א. מדוע יחידות שונות משקפות סגנונות תרגום שונים? לדוגמה, תרגום ספר יהושע נעשה על פי רוב בסגנון חופשי, ואילו הספר הבא אחריו, ספר שופטים, הן בכתב יד A והן בכתב יד B הנו תרגום נאמן לטקסט העברי.¹⁰ התרגום היווני העתיק (OG) לספר מלכים א (מלכויות ג, כפי שהוא מכונה בתרגום היווני) הנו מילולי למדי,¹¹ ואילו תרגום ספר מלכים ב (מלכויות ד) הרבה יותר צמוד למקורו. הוא הדין אשר לספרים היסטוריים אחרים, עזרא־נחמיה ודברי הימים, שתורגמו באופן מילולי למדי. כך גם הגרסאות היווניות לספר ירמיהו, ליחזקאל ולתרי־עשר מילוליות למדי, ואילו תרגום ספר ישעיהו חופשי ובמקומות מסוימים חופשי מאוד. התרגום היווני לספר תהלים מילולי מאוד, ואילו הספרים הסמוכים לו, איוב ומשלי, מתורגמים ביד חופשית ביותר.

ההבדלים האלה משקפים גישות אישיות מגוונות למלאכת התרגום.¹² לא מצאתי קשר בין תוכן הספר העברי שתורגם לבין סגנון התרגום. כמו כן לא שכנעו אותי

Stuttgart 1935; וכן הכרכים השונים שיצאו ב"סדרת גטינגן" שנערכו בידי ה־Septuaginta 1926. *Septuaginta, Vetus Testamentum graecum auctoritate academiae litterarum gottlingensis editum*, Stuttgart 1926.

8. ייתכן כי יחידות אחרות הנכללות בתרגום השבעים גם משקפות עיבוד מאוחר. ראה ברטלמי 1963, עמ' 34ff.

9. ראה שם, עמ' 21–30.

10. במקרה של ספר שמואל המצע העברי היה במקרים רבים זהה למגילת 4QSam^a.

11. היחידות הנושאות אופי פרשני בתרגום היווני לספר זה מקורן ככל הנראה בגרסה עברית שונה מנוסח המסורה. על כך ראה מאמרי "3 Kingdoms Compared with Similar Rewritten Compositions", in A. Hilhorst et al. (eds.), *Flores Florentino: Dead Sea Scrolls and Other Early Jewish Studies in Honour of Florentino García Martínez* (JSJSup 122), Leiden 2007, pp. 345–366.

12. ראה מאמרי "Approaches towards Scripture Embraced by the Ancient Greek Translators", in U. Mittmann-Richert et al. (eds.), *Der Mensch vor Gott: Forschungen zum Menschenbild in Bibel, antikem Judentum und Koran. Festschrift für Hermann Lichtenberger zum 60. Geburtstag*, Neukirchen 2003, pp. 213–228.

הסברים אחרים לחוסר העקיבות הפנימית בסגנון התרגום. הרבגוניות של התרגומים, או במונחים מודרניים היעדר הוראות מנחות, גורמת לכיבלייה היוונית להיות אוסף בלתי אחיד באופיו.

ב. מדוע במקרים מסוימים משתנה אופי התרגום באמצע הספר? בכתבי היד היווניים של מלכויות א-ד (שמואל ומלכים) משולבים טקסטים מסוגים שונים. עובדה זו מחזקת את הרושם כי האסופה של תרגום השבעים הנמצאת בידינו כיום היא אכן תערובת של טקסטים מסוגים שונים, טקסטים מוקדמים ומאוחרים, טקסטים מקוריים ומעובדים.

החוקרים עסקו באופיים המגוון של כתבי היד ושאלו מדוע לעתים מונח לפנייהם טקסט מקורי ולעתים עיבוד. למשל, יחידה $\beta\gamma$ במלכויות מכילה עיבוד מאוחר של תרגום מוקדם יותר והיא מתחילה באמצע ספר (בשמואל ב יא 2 לפי תקראי וברתלמי) ומסתיימת במלכים א ב 11. כמו כן, יחידה δ , המתחילה במלכים א כב, מכילה אף היא עיבוד.

ביחס לשאלה מדוע מתחילה היחידה $\beta\gamma$ במקום זה, טוען תקראי כי בתרגום היווני העתיק השמיט המתרגם הראשון בכוונה את הקטע הזה ("סיפור חטאו של דוד והאסונות המאוחרים יותר שפקדו את ממלכתו") ורק מתרגם מאוחר יותר מילא את החסר.¹³ כך גם ברתלמי הציע כי המתקן שעשה את העיבוד קאיגה-תיאודוטיון תיקן את הפרקים הללו בשל תוכנם.¹⁴ ואולם שנקל הודה כי "עדיין לא ברור מדוע עיבוד קאיגה-תיאודוטיון (KR)¹⁵ מתחיל דווקא בשמ"ב י 11".¹⁶

לא הוצע הסבר מניח את הדעת לשאלה מדוע ראשיתה של היחידה δ נמצאת במקום שנקבע לה. תקראי שוב מייחס את השינוי בסגנון התרגום לסיבות תאולוגיות, ואילו ברתלמי, ושנקל בעקבותיו, קובעים כי היחידה δ ראשיתה במלכים א כב היות שתרגום השבעים הפך את סדר שני הפרקים הקודמים כ-כא.¹⁷ לדעתי, אף אחת מן התאוריות המוצעות איננה משכנעת.

היות שהשילובים של טקסטים שלא עובדו עם טקסטים מעובדים בכתבי יד של תרגום השבעים לא זכו להסבר נאות, אני מציע כי הרקע לשילוב נעוץ בסיבה טכנית לגמרי.¹⁸ לצורך התרגום היווני העתיק של המקרא נדרשו מגילות רבות, וספרים

13. H. St. J. Thackeray, "The Greek Translators of the Four Books of Kings", *JTS* 8 (1906-1907), pp. 262-278 (263)

14. ברתלמי 1963, עמ' 141.

15. שנקל (1968) קובע את ראשיתה של היחידה $\beta\gamma$ בשמואל ב י 1 ולא בשמואל ב יא 2 בהסתמך על נתונים טקסטואליים ולא על בסיס תוכנם של הפרקים.

16. שם, עמ' 118.

17. ברתלמי 1963, עמ' 42; שנקל 1968, עמ' 63.

18. ראה טוב 1976.

ארוכים כגון שמואל ומלכים נפרשו על פני כמה מגילות.¹⁹ ברצוני לטעון כי הנוסח הקדמון של כתבי היד היווניים של מלכויות א-ד הורכב ממספר מגילות ששיקפו מגוון של סגנונות תרגום,²⁰ מן הסתם משום שעורך האסופה לא הצליח להשיג מגילות בעלות אופי זהה או משום שהוא לא היה מודע לאופיין המגוון.

כך גם ייתכן שההבדלים בסגנון התרגום של שני חלקי ספר ירמיהו (ירמיהו א-כח; ירמיהו כט - ברוך ג 8 לפי מניין הפרקים של תרגום השבעים) נוצרו כתוצאה מצירופן של שתי מגילות בעלות אופי טקסטואלי שונה.²¹ במגילה הראשונה הטקסט הוא התרגום היווני העתיק ואילו המגילה השנייה מכילה תרגום שעובד. בדיוק באמצע הספר (לפי סידור הפרקים של תרגום השבעים) נמצאת נקודת המפגש בין שני הטקסטים. ניתן להבחין בהבדלים מסוג זה גם בין יחידות שונות של ספר יחזקאל (פרקים א-כז; כח-לט; מ-מח).²² ההבדלים בין היחידות השונות בספרי הנביאים אינם דרמטיים כמו במקרה של מלכויות א-ד, ואולם הם בכל זאת ניכרים לעין והדרך היחידה להסבירם היא כתוצאה מגורמים טכניים, כגון שילוב של שתי מגילות בעלות צביון טקסטואלי שונה.

שילובן של מגילות שונות בספרים: שמואל-מלכים, ירמיהו ויחזקאל התרחש בעת הרכבת הנוסח הקדמון של הביבלייה היוונית, כפי הנראה במאה האחרונה לפסה"נ או במאה הראשונה לסה"נ.²³ באופן דומה, בעולם הקלאסי חולקו לעתים חיבורים ארוכים ליחידות עצמאיות (כלומר למגילות שונות), לעתים בלי להתחשב בתוכן.²⁴

19. המגילות העבריות שהתגלו בקומראן אינן תומכות בהשערה זו, לבד ממגילות התורה. על כך ראה טוב 2004, עמ' 181.
20. ספר שמואל ב נפרש על פני שתי מגילות שונות באופיין (המגילה הראשונה הכילה את שמואל ב א 1 - שמואל ב י 1, והמגילה השנייה הכילה את שמואל ב י 2 - מלכים א 11).
21. ראה ברתלמי 1963, עמ' 141. סודרלונד אינו מקבל את השקפתי, ראה S. Soderlund, *The Greek Text of Jeremiah: A Revised Hypothesis (JSOTSup 47)*, Sheffield 1985, pp. 153-192. ראה גם את הביקורת שנכתבה על ספר זה: J. G. Janzen, "A Critique of Sven Soderlund's *The Greek Text of Jeremiah: A Revised Hypothesis*", *BIOSCS* 22 (1989), pp. 16-47. T. S. L. Michael, "Bisectioning of Greek Jeremiah: A Problem to Be Revisited?", *BIOSCS* 39 (2006), pp. 93-104.
22. H. St. J. Thackeray, "The Greek Translators of Ezekiel", *JTS* 4 (1902-1903), ראה pp. 398-411; וכן טוב 1976, עמ' 135-151. עמדה מנוגדת היא עמדתה של טרנר, הסבורה כי קטעים אלה מתאפיינים באחידות סגנונית, ראה P. D. M. Turner, *The Septuagint Version of Chapters i-xxxix of the Book of Ezekiel*, Dissertation, Oxford University, 1970.
23. ראה טוב 1976, עמ' 161-168.
24. Th. Birt, *Das antike Buchwesen in seinem Verhältniss zur Litteratur*, Berlin 1882; repr. Aalen 1971, pp. 131-140; F. W. Hall, *A Companion to Classical Studies*, Oxford 1913, pp. 7-8; F. G. Kenyon, "Book Divisions in Greek and

ג. מדוע בכתבי היד היווניים האופי הטקסטואלי משתנה לעתים מספר לספר? למשל, כתב יד וטיקונוס (B) משמר את הגרסה הטובה ביותר של הנוסח הקדם-הקספלרי בכל ספרי תרגום השבעים, אך ספר ישעיהו בכתב יד זה הנו בכל זאת נוסח הקספלרי.²⁵ שוני זה נובע מן העובדה שמעתיקים של הביבלייה השלמה פנו למקורות שונים.

ד. עניין דומה: מדוע יחידות התרגום השונות משקפות מקורות עבריים מסוגים שונים? אחדים מן הספרים היווניים משקפים טקסט עברי שהיה קרוב מאוד לנוסח המסורה, לדוגמה חלקים מספרי מלכויות הכלולים את העיבוד קאיגה-תיאודוטיון. מצד שני, המצע העברי של ספרים יוניים אחרים היה שונה מאוד מנוסח המסורה. כוונתי היא לדוגמה לנוסחים הקצרים שעמדו ביסוד התרגום של הספרים ירמיהו, יחזקאל ושמואל א טז-יח. הבדלים ניכרים נוספים בין נוסח המסורה לבין המקור העברי המשוער של תרגום השבעים ניכרים בספרים יהושע, משלי, אסתר ודניאל.²⁶ הבדלים אלה מקורם בכך שאנשים שונים תרגמו את הספרים הכלולים בקנון היווני ועשו זאת בתקופות שונות ובהתבסס על מגוון רחב של מגילות עבריות, ששיקפו שלבים שונים בהתפתחות הספרים העבריים.

עצם קיומה של אי-התאמה בין הספרים היוונים לספרים העבריים מעניין אותנו פחות. מה שנוגע באמת לענייננו הוא מדוע קיים פער טקסטואלי בין נוסח המסורה לתרגום השבעים בספרים מסוימים ולא באחרים. מדוע משתקף בתרגום השבעים טקסט קצר של הספרים ירמיהו ויחזקאל אך לא כן בספר שלפניהם, ישעיהו? מדוע נבדל תרגום השבעים של ספר יהושע מנוסח המסורה ולא כך ספר שופטים? מדוע משקף הטקסט היווני של ספר משלי מצע עברי שעבר סקירה שונה מנוסח המסורה,²⁷ ואילו התרגומים של הספרים תהלים ואיוב אינם משקפים נוסח כזה? ומדוע תרגום השבעים של ספר שמות לה-מ שונה מנוסח המסורה יותר מהתרגומים האחרים של ספרי התורה? לגבי כל המקרים הללו אין ביכולתנו לספק תשובות חד משמעיות. ייתכן כי בשלבים האחרונים בתהליכי התפתחות המקרא השתנו

Latin Literature", in H. M. Lydenberg and A. Keogh (eds.), *William Warner Bishop: A Tribute*, New Haven 1941, pp. 63–76 (73–74); idem, *Books and Readers in Ancient Greece and Rome*, Oxford 1951, pp. 64–70; J. van Sickle, "The Book-Roll and Some Conventions of the Poetic Books", *Arethusa* 13 (1980), pp. 5–42; H. Y. Gamble, *Books and Readers in the Early Church: A History of Early Christian Texts*, New Haven and London 1995, pp. 42–66.

25. J. Ziegler, *Isaias, Septuaginta, Vetus Testamentum graecum auctoritate Academiae Litterarum göttingensis editum*, Göttingen 1967, pp. 38–40.

26. ראה טוב 2003.

27. סבורני כי ההבדלים הגדולים בין תרגום השבעים לנוסח המסורה בספר זה משקפים ספר עברי שונה. ראה טוב 1990. ובגרסה מתוקנת: טוב 1999.

הטקסטים המסוימים האלה במידה רבה יותר מאשר הטקסטים של הספרים האחרים. אך ייתכן גם כי בחירתם של המתרגמים העתיקים במגילה עברית זו או אחרת הייתה פעמים רבות מקרית. האם מקרה הוא שטקסט עברי קצר מסוגן של מגילות 4QJer^{b,d} נבחר להיות המקור לתרגום היווני ולא מגילה מסוגן של מגילות 4QJer^{a,c}, הדומה מאוד לנוסח המסורה?

אכן, סבורני כי במקרים רבים מעורבת מקריות. כך, המתרגם היווני של ספר ישעיהו בחר כתב יד שהיה קרוב באופיו לנוסח המסורה, ואולם ייתכן בהחלט כי בתקופה שבה נעשתה עבודת התרגום היו קיימות מגילות אחרות של ספר ישעיהו שסטו הרבה או מעט מנוסח המסורה. מגילות עבריות מן הסוג הזה אינן מוכרות לנו כיום, ואולי היו מחוץ להישג ידו של המתרגם של ספר זה. עם זאת, אני סבור שבמקרים מסוימים המצע העברי של תרגום השבעים משקף שלבים מוקדמים יותר של ספרי המקרא מאשר הנוסח הקדמון של נוסח המסורה.²⁸ בסופו של דבר, לא נדע לעולם עד כמה הייתה בחירתם של המתרגמים היווניים בכתבי יד עבריים כמקור לעבודת התרגום בחירה מכוונת או מקרית. לסיכומו של סעיף זה, בהרכבת הנוסח הקדמון של תרגום השבעים מעורבת מקריות רבה בשילוב מגילות מסוגים שונים וכן בבחירת המקור העברי לתרגום.

2. הפשיטתא

הפשיטתא, כמו תרגום השבעים, כוללת בתוכה יחידות תרגום רבות ומגוונות. הקהילה הנוצרית המזרחית יצרה את התרגומים הסוריים בהתבסס על מקורות יהודיים,²⁹ ובחרה בספרים הכלולים בפשיטתא ככתבי הקודש שלה. תרגומים אלה נוצרו על ידי אנשים מחוגים שונים, כפי שהראו בלוך ווייצמן,³⁰ אך ההבדלים ביניהם קטנים יותר מאשר אלה שמצאנו בתרגום השבעים.

28. ראה טוב 2003.

29. מספר חוקרים הוכיחו כי תרגום זה מכיל שכבה קדומה המשקפת פרשנות יהודית, והדבר בולט במיוחד בתרגום ספרי התורה. מאורי (1995) טוען כי התרגום מקורו בחוגים יהודיים-רבניים. באופן דומה סבור וייצמן (1999) כי הפשיטתא מקורה בחוגים יהודיים שאינם קשורים לזרם הרבני; לעומתם, חוקרים אחרים טוענים כי מקור התרגום בקהילה הנוצרית. דירקסן (1988) סוקר את העדויות השונות בפרוטרוט, ומסקנתו היא כי "[עד כה] לא הוצגה אף טענה מכרעת לטובת מקור נוצרי ואף לא לטובת מקור יהודי [של התרגום]" (עמ' 295).

30. J. Bloch, "The Authorship of the Peshitta", *AJSL* 34–35 (1918–1919), pp. 215–223; וייצמן 1999, עמ' 164–205: "בספרי הכתובים מאפייני התרגומים מגוונים מספיק כדי להעלות על הדעת שכמעט כל ספר תורגם על ידי מתרגם אחר" (עמ' 186). "הוכח כי הפשיטתא הנה פרי יצירתם של מתרגמים שונים, כחמישה-עשר במספר. אולם הרבגוניות הזו מציגה את התמונה רק באופן חלקי, שכן ישנו מארג שלם של מאפיינים הדומים אצל כל המתרגמים והוא מאחד ביניהם ומלמד כי הם עבדו יחד על אותו מפעל תרגומי גדול"

3. התרגומים הארמיים

ישנם בנמצא מספר תרגומים ארמיים של התורה, שלושה תרגומים ארמיים של מגילת אסתר, שניים של ספר איוב ותרגומים יחידים של ספרי נביאים וכתובים שונים. בתרגומים אלה באים לידי ביטוי סגנונות תרגום שונים, החל מסגנון מילולי למדיי ועד לתרגום חופשי מאוד, למשל תרגומים הכוללים אוספי מדרשים (תרגום אסתר ושיר השירים). אולם יש ממד מטעה בהשוואת מגוון התרגומים הללו לתרגום השבעים ולפשיטתא היות ששתי האסופות האחרונות מכילות תרגום אחד לכל ספר מספרי המקרא, ואילו בקבוצת התרגומים הארמיים אנו מוצאים מספר תרגומים מקבילים לספר אחד, והם בעלי אופי שונה. כאשר אנו משווים תרגומים מקבילים של אותו ספר אנו מצפים לגלות אי התאמות, היות שהתרגומים האלה נוצרו על ידי אנשים שונים.

4. נוסח המסורה

ביצירת הנוסח הקדמון של נוסח המסורה הייתה מעורבת מידת מקריות פחותה מזו שבתרגומים שנזכרו קודם לכן, מכיוון שנוסח המסורה היה אסופה אחידה יותר, שנמסרה בקפידה גדולה יותר מאשר האסופות של תרגומי המקרא. ואף על פי כן, ברצוני לטעון כי גם בנוסח הקדמון של נוסח המסורה יש מקרים של חוסר עקיבות פנימית, שנוצרו מתוך צירוף של מגילות בעלות אופי טקסטואלי שונה. מקרים אלה של חוסר עקיבות פנימית ניכרים: (א) במאפיינים הטקסטואליים הייחודיים של ספר שמואל; (ב) באופי המיוחד של הקובץ האלוהיסטי בספר תהלים; (ג) במאפיינים המיוחדים של ירמיהו כז-כט.

א. המאפיינים הטקסטואליים הייחודיים של ספר שמואל

נוסח המסורה של ספר שמואל משובש לעתים קרובות (בהשוואה לתרגום השבעים ולמגילת 4QSam^a) ותכונה זו מאפיינת את הספר כולו. מן המאה התשע-עשרה הצביעו חוקרים רבים על שיבושים שונים, החל מתניוס³¹ וולהאוזן³² וכלה במק-קרטר³³ וקרוס-פרי-סיילי³⁴; אלה האחרונים התייחסו במיוחד למגילת 4QSam^a.

(עמ' 203). "נוח יותר לראות את הפשיטתא כיצירה של מספר מתרגמים שונים, שראו עצמם כעמיתים המשתיכים לאסכולה תרגומית אחת" (עמ' 205).

31. O. Thenius, *Die Bücher Samuels (KEH 4)*, Leipzig 1842, pp. xxviii-xxix.

32. ולהאוזן 1871, עמ' 16. לסיכום ההשקפות השונות ראה A. van der Kooij, "De tekst van Samuel en het tekstkritisch onderzoek", *NTT* 36 (1982), pp. 177-204.

33. P. K. McCarter, *I Samuel (AB)*, New York 1980; idem, *II Samuel (AB)*, New York 1984.

34. F. M. Cross, D. W. Parry, R. Saley and E. Ulrich, *Qumran Cave 4.XII: 1-2*.

חוקרים אלה אמנם הצביעו על שיבושים רבים בנוסח המסורה, אך פרט לכך שהם הניחו כי האשמה נעוצה בסופר שהרבה לטעות, הם לא הציעו הסבר אחר להיווצרותו של המצב הזה. לעומת זאת, אני מבקש לטעון כי באורח מקרי היה ספר שמואל שבנוסח המסורה משובש יותר מספרים אחרים, וכי בה בעת משתקפים בו מספר מאפיינים תאולוגיים ייחודיים:

1. שמואל א ושמואל ב כוללים שמות תאופוריים רבים, שבהם הוחלף הרכיב "בעל" בכינוי "בשת"³⁵. שינויים אלה הנם חלק מקבוצה גדולה של תיקונים נומיסטיים – כלומר תיקונים שנעשו לאור חוקי התורה (nomos)³⁶.
2. בשמואל א א–ב מכניס נוסח המסורה שינויים בעלי אופי תאולוגי בטקסט העברי הקדום יותר, כפי הנראה, של תרגום השבעים ומגילת 4QSam^a, בייחוד ביחס לחנה.³⁷ כך, גם הפסוקית שמואל א ב 9^a, הנמצאת בנוסח המסורה ובמגילת

- Samuel* (DJD 17), Oxford 2005. נתונים סטטיסטיים לגבי השיבושים הללו מובאים במחקרם של קרוס וסיילי "A Statistical Analysis of the Textual Character of 4QSamuel^a", *DSD* 13 (2006), pp. 46–54.
35. לניתוח של תופעה זו ראה ספרי *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, 2d rev., Minneapolis and Assen 2001, pp. 267–268. להשקפה שונה ראה M. Tsevat, "Ishboshet and Congeners: The Names and Their Study", *HUCA* 46 (1975), pp. 71–87; S. Schorch, "Baal oder Boschet? Ein umstrittenes theophores Element zwischen Religions- und Textgeschichte", *ZAW* 112 (2000), pp. 598–611. להשוות שמות אלה עם מקביליהם בדברי הימים. אף שזמן חיבורו של ספר דברי הימים מאוחר מזמן חיבור ספר שמואל, כתב היד של ספר זה שימר לפעמים מסורות טקסטואליות קדומות יותר. לפיכך ניתן לייחס תופעה זו של החלפת הרכיב "בעל" ב"בשת" לסופר(ים) ולא למחבר(ים) של ספרי המקרא הללו.
36. A. Rofé, "The Nomistic Correction in Biblical Manuscripts and Its Occurrence in 4QSam^a", *RQ* 14 (1989), pp. 247–254; idem, "The Piety of the Torah-Disciples at the Winding-up of the Hebrew Bible: Josh. 1:8; Ps. 1:2; Isa. 59:21", in H. Merklein et al. (eds), *Bibel in jüdischer und christlicher Tradition: Festschrift Johann Maier*, Frankfurt 1993, pp. 78–85. לניתוחים מוקדמים יותר של תופעה זו ראה י"א זליגמן, "מחקרים בתולדות נוסחת המקרא", תרביץ כה (תשט"ז), עמ' 139–118, ובגרסה מתוקנת I. A. Seeligmann, *A Biblical Studies Reader 1*, M. Weinfeld (ed.), Jerusalem 1979, pp. 255–278; idem, "Indications of Editorial Alteration and Adaptation in the Massoretic Text and the Septuagint", *VT* 11 (1961), pp. 201–221. דוגמאות לתיקונים דומים שהוכנסו בתרגום השבעים לספר יהושע נדונו אצל L. Mazon, "A Nomistic Re-working of the Jericho Conquest Narrative Reflected in LXX to Joshua 6:1–20", *Textus* 18 (1995), pp. 47–62.
37. ההבדל המרכזי בין נוסח המסורה מחד גיסא לבין תרגום השבעים ומגילת 4QSam^a מאידך גיסא הוא שבתאיאורים מסוימים בשני הטקסטים האחרונים חנה הנה הדמות הפועלת הראשית, ואילו בנוסח המסורה יש שתי דמויות ראשיות, חנה ואלקנה. נוצר אפוא הרושם שנוסח

4QSam^a אך חסרה בתרגום השבעים, היא עיבוד תאולוגי של הנושא המרכזי בשירת חנה.³⁸

3. בנוסח המסורה לספר שמואל יש עדויות נוספות לתיקונים תאולוגיים.³⁹ מטיבו המשובש של הספר ומנטיותו התאולוגיות אנו למדים על מקומו המיוחד של ספר שמואל בנוסח המסורה. במקרה אירע שהמגילה שנכללה בנוסח הקדמון של נוסח המסורה הייתה משובשת מעט. עם זאת, התכונות האחרות של ספר זה אינן מקריות, כיוון שהתיקונים התאולוגיים מאפיינים דווקא את נטייתם של עורכי השלב האחרון של ספר זה. העריכה התאולוגית התבצעה ככל הנראה במגילה שהייתה משובשת מעט לפני שנכללה באסופה. אחרת קשה להסביר מדוע עברו ספרי שמואל עריכה תאולוגית יסודית בנוסח המסורה יותר מאשר כל ספרי המקרא האחרים, אף שספר זה אינו מספק הזדמנויות לתיקונים כגון אלה יותר מספרים אחרים.

ב. אופיו המיוחד של הקובץ האלוהיסטי בספר תהלים

השאלה מניין נובע האופי המיוחד של הספר השני ושל חלק הארי של הספר השלישי של תהלים טרם התבררה. בשני ספרים אלה המילה "אלהים" היא הכינוי הדומיננטי לאל ואילו ביתר שלושת ספרי תהלים משמש שם הויה כשם האל על פי רוב.⁴⁰ תופעה זו באה לידי ביטוי במזמורים מב-עב (בספר השני) ובמזמורים

המסורה ביקש להימנע מלייחס לחנה מעשים מסוימים מפני שהיא אישה, ולא ראוי היה שאישה תישא תפקיד מרכזי, בייחוד בעבודת אלוהים (ראה שמואל א א 23, 24, 25, 28; ב 11). לפי נוסח המסורה אלקנה אחראי למעשים שבגרסה הקדומה יותר יוחסו לחנה. גם ולהאוזן (1871, עמ' 42) מעדיף את הגרסה של תרגום השבעים בשמואל א א 28 ומסביר זאת בכך שלא מתאים לטקסט היווני להסתיר את המעורבות של אלקנה במעשים שפורטו בפסוק 24. קשה במיוחד הוא פסוק ב 11 בנוסח המסורה. היות שבנקודה זו נתפסת חנה כדמות המרכזית, משונה אפוא שהפסוק אינו מזכיר את מעשיה. אם כן, הגיוני שפסוקים מסוימים העוסקים באלקנה באו במקומו של סיפור קדום יותר.

38. התוספת לטקסט המקורי מפרשת מחדש את הדוגמאות של תהפוכות הגורל של היחיד המפורטות בפסוקים 4-8. לפי פרשנות זו, חילופי היוצרות הפתאומיים המתוארים אינם מלמדים על כוחו של ה', אלא על כוח הנאמנות לה'. האיש הנאמן לה' יראה שיפור במצבו, והרשע (כלומר האיש שאינו נאמן לה') יראה הרעה במצבו. פרשנות זו המצויה בשמואל א ב 9⁹ בנוסח המסורה ובמגילת 4QSam^a נוספה ככל הנראה לאחר שהושלמה גרסת נוסח המסורה של השיר. להבנת הרקע לתוספת של פסוק זה חשוב לציין כי השימוש במילה "רשע" כמילה המציינת איש שאינו נאמן לה', נפוץ במיוחד בספר יחזקאל, בתהלים ובספרות החכמה. כוונתו של מי שהוסיף את פסוק 9⁹ הייתה שהרעיון העומד ביסודו ייושם לפסוקים 4-8.

39. לדוגמה שמואל א ב 22 בנוסח המסורה לעומת גרסת תרגום השבעים ומגילת 4QSam^a.

40. במזמורים מב-פט: שם הויה מופיע 43 פעמים, "אלהים" מופיע 200 פעמים; ביתר הספר "אלהים" מופיע 29 פעמים ושם הויה מופיע 642 פעמים (בתהלים פד-פט שם הויה מופיע 31

עג-פט (בספר השלישי).⁴¹ ההבדלים בולטים בהשוואה בין המזמורים המקבילים, מזמור יד ומזמור נג. ניסוח פסוקים 3-7 במזמור נג מלמד כי בקובץ האלוהיסטי הוחלף שם הויה בתיבה "אלהים".⁴² ההסבר הרגיל לשינויים שהוכנסו בקובץ האלוהיסטי הוא הנטייה להימנע משימוש בשם בן ארבע האותיות,⁴³ מאפיין בולט גם במנהגי הכתיבה המוכרים לנו מתוך אחדות ממגילות קומראן.⁴⁴ עם זאת, החלפת שם הויה בקובץ האלוהיסטי לא נעשתה באופן מושלם, שכן עדיין נותרו ארבעים ושלושה מקרים שבהם הופיע השם המפורש ושנעלמו מעיניו של המתקן. בגלל המקרים הללו פקפק גולדר בעצם ההנחה כי טקסטים אלה עברו תיקון,⁴⁵ אך צריך לומר כי אף תיקון שיטתי שנערך בספרי המקרא מעולם לא בוצע באופן עקיב לגמרי. יופה סקרה את מגוון ההסברים שהוצעו לתופעה.⁴⁶ אחדים מן החוקרים טענו, לדוגמה, כי מלבד הצורך להסביר את העדפת המילה "אלהים" בקובץ האלוהיסטי על פני שם הויה, יש להסביר גם את הבחירה בשם המפורש ביתר החלקים של ספר תהלים.⁴⁷ אולם השימוש בשם הויה רגיל הוא במזמורי תהלים ובספרים האחרים של התנ"ך היות שזה שמו העיקרי של אלוהי ישראל.⁴⁸ לטענתה

- פעמים ו"אלהים" 7 פעמים). נתונים סטטיסטיים אלה מבוססים על O. Eissfeldt, *The Old Testament: An Introduction*, New York 1965, p. 449.
41. סביר להניח כי תיקון זה לא הוכנס במזמורים פד-פט (ראה הערה 40). עם זאת, גוה (1974, עמ' 162) טוען כי מזמור פד שייך בכל זאת לקובץ האלוהיסטי. בראון, דרייבר ובריגס (1959, עמ' 44) סבורים כי במזמורים פד-פה הוכנסו התיקונים האלוהיסטיים; ויפה (2001, עמ' 169) קובעת כי מזמורים פד-פט כולם חלק מן הקובץ האלוהיסטי. לדעתו של קראוס (1966, עמ' xvi) נוספו מזמורים אלה לקובץ האלוהיסטי לאחר שכבר הושלם.
42. תהלים יד, 2, 4, 7 // תהלים נג, 3, 5, 7 ותהלים מ, 14, 17 // תהלים ע, 2, 5. שימו לב גם לביטוי "אלהים אלהי/אלהיך" בתהלים מג, 4; מה, 8; נ, 7 וכן תהלים פב, 1: "אלהים נצב בעדה אל בקרב אלהים ישפט", שם היינו מצפים לשם הויה בצלע הראשונה.
43. ראה למשל R. Kittel, *Die Psalmen* (KAT), Leipzig 1914, p. xxii.
44. ראה טוב 2004, עמ' 218-221.
45. M. D. Goulder, *The Psalms of the Sons of Korah* (JSOTSup 20), Sheffield 1982, p. 5.
46. יופה 2001, עמ' 169; וכן L. Joffe, "The Answer to the Meaning of Life, the Universe and the Elohist Psalter", *JSOT* 27 (2002), pp. 223-235.
47. G. H. Wilson, *The Editing of the Hebrew Psalter* (SBLDS 76), Chico 1985, pp. 196-197: "התופעה המדהימה באמת העולה מנתונים אלה היא לא העובדה כי שם הויה מופיע הרבה פחות פעמים בקובץ האלוהיסטי, אלא ההשמטה הגורפת כמעט של המילה 'אלהים' בהוראתה כשמו של אלוהי ישראל ביתר חלקי ספר תהלים".
48. חוץ מזה, ספר תהלים הנו אוסף של יצירות אמנות, ולפיכך אין צורך להסביר את הדומיננטיות של שם הויה על פני "אלהים" ברוב המזמורים. יופה (2001, עמ' 165) מפריכה בפירוט את ההסברים האחרים שניתנו לתופעה זו ומסקנתה היא ש"כל העדויות שהוצגו מלמדות כי הקובץ האלוהיסטי הוא תולדה של תהליך עריכה משוכלל ביותר".

של יופה, תהליך העריכה הזה "אינו קשור לחשש מפני הגייית השם המפורש ולפיקח קודם לתקופה שנטייה זו הפכה רווחת".⁴⁹

איננו יודעים באיזה שלב הוכנס בספרים השני והשלישי של תהלים התיקון בשם האלוהות, ולא ברור מדוע הגביל המתקן את תיקונו לשני ספרים אלה. נראה כי השינויים הללו נעשו בשלב מוקדם, לפני ששני הספרים שולבו יחד עם שלושת הספרים האחרים ליצירת ספר תהלים המוכר לנו היום.⁵⁰ ברצוני להציע, כי כאשר נוצר הנוסח הקדמון של ספר זה נכללו חמשת ספרי תהלים בחמש מגילות שונות, ובכמה מהן או בכולן הוכנס התיקון האלוהיסטי. ייתכן כי רק הספרים השני והשלישי עברו תהליך של עריכה ושל תיקון, אך ייתכן גם כי כל החמישה נערכו. מכל מקום, שילובן של שתי המגילות שנעשה בהן התיקון עם שלוש המגילות שלא נעשתה בהן עריכה היה מקרי לחלוטין. התיקון נעשה בשלב מוקדם, אולי לפני יצירת נוסח המסורה, היות שכל המקורות העתיקים משקפים אותו. בין היתר, התרגום היווני מבחין באופן עקיב בין אלוהים (המתורגם על ידי theos) לבין שם הויה (המתורגם על ידי kyrios). נוסחי ספר תהלים במגילות קומראן מבוססים על צורת ספר תהלים של נוסח המסורה כי המזמורים האלוהיסטיים אינם מופיעים בזה אחר זה אלא מפוזרים בכל הספר במגוון רצפים ובמגוון סידורים של אוספי המזמורים השונים מקומראן.⁵¹ השינויים שהכניס העורך האלוהיסטי היו זעירים יחסית, ואין ראייה לכך שהוא שינה פרטים מעבר לתיקון שם האל. העובדה כי הקובץ האלוהיסטי התקיים בשלב מסוים כקובץ מזמורים עצמאי ניכרת מתוך כפילותם של מזמורים שונים הנכללים בספר תהלים הראשון כמו גם בשני (מזמור יד // מזמור נג).

ג. המאפיינים המיוחדים של ירמיהו כז-כט

פרקים כז-כט בספר ירמיהו נבדלים באופן עקיב למדיי מיתר חלקי הספר בפרטים קטנים הנחלקים לשלוש קבוצות:

1. בפרקים כז-כט בנוסח המסורה של ספר ירמיהו כתוב שמו של מלך בבל בצורתו המאוחרת נבוכדנאצר (יוצא מכלל זה ירמיהו כט 21 שבו כתוב נבוכדראצר)⁵² ואילו

49. שם, עמ' 165-166.

50. כך גם טוען וייר (1962, עמ' 99): "אם ספר תהלים כולו כבר הורכב בשעה שהוכנס התיקון האלוהיסטי, לא ניתן להבין מדוע העריכה הוגבלה לקבוצה זו של מזמורים". דעה דומה הובעה על ידי "בן-דב בשנתון לחקר המזרח הקדום יז (תשס"ז), עמ' 344 בביקורת ספרים על F. L. Hossfeld, *Psalms 2*, Hermeneia, Philadelphia 2005.

51. לפרטים ראה הרשימה המופיעה אצל P. W. Flint, *The Dead Sea Psalms Scrolls and the Book of Psalms* (STDJ 17), Leiden, New York and Cologne 1997, pp. 257-264. מצד שני במגילת MasPs^a המזמורים של הקובץ האלוהיסטי מופיעים לפי סדרם בנוסח המסורה.

52. שמונה פעמים. צורה זו של השם מופיעה גם במלכים ב (x6), באסתר (x1), בדניאל (x21), בעזרא-נחמיה (x6) ובדברי הימים (x5).

ביתר חלקי הספר כתוב שמו של מלך בבל בצורתו המקורית – נבוכדראצר.⁵³ השם של מלך בבל חסר לחלוטין בתרגום השבעים לפרקים אלה (כך גם תכופות במקומות אחרים בתרגום היווני), לפיכך ניתן להסיק כי השמות הללו בנוסח המסורה של הפרקים כז–כט משקפים רובד מאוחר יותר מבחינה לשונית.⁵⁴

2. מרבית השמות התאופוריים בספר ירמיהו מופיעים בצורתם הארוכה, למשל ירמיהו (ביחד 241 פעמים). השמות התאופוריים הקצרים בעלי הסימטת ייה מופיעים רק 73 פעמים בספר.⁵⁵ ואולם בפרקים כז–כט מופיעים יותר שמות תאופוריים קצרים מאשר ארוכים – 35 קצרים⁵⁶ לעומת 8 ארוכים.⁵⁷ צורת השמות הקצרה מאפיינת עברית מאוחרת. בהתאם לכך אנו מוצאים כי תדירות הופעתם של שמות תאופוריים קצרים עולה בספר דברי הימים וכן במגילות קומראן.⁵⁸ גרסת נוסח המסורה של פרקים אלה מאוחרת יותר מאשר יתר פרקי הספר.⁵⁹

3. בספר ירמיהו כולו מכונה הנביא על פי רוב "ירמיהו(ו)",⁶⁰ ואולם בפרקים כז–כט בנוסח המסורה רווחת הנוסחה הארוכה "ירמיהו(ו) הנביא", המופיעה שמונה פעמים לעומת שלוש פעמים של הנוסחה הקצרה.⁶¹ בתרגום השבעים לפרקים כז–כט אנו מוצאים רק את הנוסחה הקצרה;⁶² בשאר הפרקים חסרה לעתים קרובות הנוסחה

53. עשרים ותשע פעמים. צורה זו של השם מופיעה גם בספר יחזקאל (x4).
54. לדיון במאפיינים אחרים של הרובד השני והמאוחר הבא לידי ביטוי בנוסח המסורה אך לא בתרגום השבעים ולניתוחם ראה מאמריו: טוב 1979, ובגרסה מתוקנת טוב 1999, עמ' 315–331; טוב 1985, ובגרסה מתוקנת טוב 1999, עמ' 363–384; וכן ע' טוב, "אפיזין הרובד העודף של נוסח המסורה בספר ירמיהו", ארץ-ישראל כו (תשנ"ט), עמ' 55–63. ראה גם H. J. Stipp, *Das Masoretische und alexandrinische Sondergut des Jeremiabuches, Textgeschichtlicher Rang, Eigenarten, Triebkräfte* (OBO 136), Freiburg and Göttingen 1994.
55. גדליה (x4), גמריה (x1), הושעיה (x2), חבצניה (x1), חלקיה (x1), חנניה (x10), יאזניה (x1), יכוניה (x3), יראייה (x2), ירמיהו (x9), מעשיה (x4), נריה (x7), נתניה (x12), צפניה (x4), קוליה (x1), שלמיה (x2), שמעיה (x3), שפטיה (x1), שריה (x5). נתונים אלה כוללים את הפרקים כז–כט.
56. גמריה: כט 3; חלקיה: כט 3; חנניה: כח 1, 5, 6, 10, 11, 12, 13, 15 (x2), 17; יכוניה (יכניה): כז 20, כח 4, כט 2; ירמיה: כז 1, כח 5, 6, 10, 11, 12 (x2), 15, כט 1; מעשיה: כט 21, 25; צדקיה: כז 12, כח 1, כט 3; צפניה: כט 25, 29; קוליה: כט 21; שמעיה: כט 31, 31, 32. יאושיהו: כז 1; צדקיהו: כז 3, כט 21, 22; שמעיהו: כט 24; ירמיהו: כט 27, 29, 30.
58. ראה Y. Kutscher, *The Language and Linguistic Background of the Isaiah Scroll* (1QIs^a), Leiden 1974, pp. 4–5.
59. ככל שידעיתנו מגעת אין התעתיקים בתרגום השבעים מבחינים בין צורות ארוכות לצורות קצרות (ירמיה/ירמיהו, חנניה/חנניהו).
60. 91 פעמים לעומת 23 מקרים שבהם מופיעה הנוסחה הארוכה: "ירמיהו(ו) הנביא".
61. כח 12, כט 27, 30.
62. כח 5, 6, 10, 11, 15, כט 1, 29. תרגום השבעים לפרק כח 12 משקף ניסוח אחר.

הארוכה⁶³ ובכמה הזדמנויות נמצא במקומה את השם הקצר.⁶⁴ לפיכך משקף תרגום השבעים מעין דרך אמצע, שאמנם קרובה למנהגו של נוסח המסורה ביתר חלקי הספר אך לא בפרקים אלה. כך גם בפרקים כז–כט בנוסח המסורה רווחת הנוסחה הארוכה "חנניה הנביא" בניגוד לנוסחה הקצרה בתרגום השבעים.⁶⁵ פרקים כז–כט בנוסח המסורה לספר ירמיהו נבדלים אפוא מיתר הספר בפרטים קטנים, שכלל הנראה נוספו או שונו בשלב מאוחר בהתפתחות הספר. שלושת הפרקים הללו עוסקים בשני נושאים הקשורים זה בזה: מלחמתו של ירמיהו בנביאי השקר; והרעיון כי אי אפשר להשתחרר מעולה של בבל. לפיכך אין מנוס מן ההשערה כי פרקים אלה נכללו פעם במגילה קטנה נפרדת.⁶⁶ משתמע אפוא שספר ירמיהו היה מחולק במקור לכמה מגילות קטנות.⁶⁷ רק בשלב האחרון הועברו התכנים של מגילות קטנות אלה למגילה גדולה אחת או שתיים. בשלב הזה של צירוף המגילות, באופן מקרי נתאחדו במגילה הגדולה מגילות קטנות ממוצא שונה, והפרקים כז–כט משקפים בה מציאות אחרת בהתפתחות הטקסט מאשר יתר פרקי הספר. הרכבת מגילות זו ודאי בוצעה בשלב מאוחר יחסית בצמיחה הספרותית של הספר, היות שפרקים אלה מכילים מקורות ספרותיים שונים (פרק כז הנו עיבוד דיטרונמיסטי של הנאומים של הנביא [מקור A בתוספת הרובד של העיבוד הדיטרונמיסטי C], ואילו בפרקים כח–כט אנו מוצאים דיווח של הביוגרף של ירמיהו [מקור B]).⁶⁸ עלינו ליישב בצורה כלשהי את ההנחות שלנו לגבי שתי המהדורות (הראשונה הבאה לידי ביטוי בתרגום השבעים והשנייה המשתקפת בנוסח המסורה) של ספר ירמיהו עם ההשערות שלנו לגבי האופי המיוחד של פרקים כז–כט בנוסח המסורה.⁶⁹ נדמה לי, כי עורך נוסח המסורה נטל לו לצורך הרכבת הספר מגילה קטנה שהכילה את פרקים כז–כט ואשר באופן מקרי נבדלה מהמגילות שהכילו את יתר פרקי ספר ירמיהו. לחלופין אפשר שהמגילה הקטנה הזו עברה לגולים שונים מהגלגולים שעברו יתר חלקי הספר בתהליך המסירה.

63. כ 2, כה 2, לח 9, מו 1, מז 1, מט 34, נ 1.

64. לב 2, לד 6, לו 8, 26, לז 2, 3, 6, 13, מב 4, מו 13. רק ב־מב 2, מג 6, מה 1, נא 59 מופיעה בשני הטקסטים הנוסחה הארוכה. לטבלאות משוות ראה J. G. Janzen, *Studies in the Text*

of Jeremiah (HSM 6), Cambridge 1973, pp. 145–148.

65. כח 5, 10, 12, 15, 17. הנוסחה המלאה "חנניה הנביא" מופיעה בראשיתו של הסיפור (כח 1) בשני הטקסטים.

66. N. Sarna, "The Abortive Insurrection in Zedekiah's Day (Jer. 27–29)", *ErIsr* 14 (1978), pp. 89*–96* (92*–93*); B. Sommer, "New Light on the Composition of Jeremiah", *CBQ* 61 (1999), pp. 646–666.

67. זו אינה השערה מופרכת בהסתמך על הנאמר בפרק לו על כתיבת חלק מן הספר במגילה אחת.

68. ראה W. Rudolph, *Jeremia (HAT)*, Tübingen 1958², p. 158.

69. ראה טוב 1979; וכן טוב 1999, עמ' 315–331.

5. סיכום

ביקשתי לבחון את ההשערה שלפיה אסופות כתבי קודש בעלות מעמד סמכותי בעברית ובתרגומים מציגות חוסר אחדות טקסטואלית היות שהרכבתן לא הייתה מסודרת במובן של תכנון מודרני של אסופת כתבים. הגורם העיקרי למגוון נעוץ בעובדה שהאסופות הללו הורכבו ממגילות בודדות שאופיין הטקסטואלי היה שונה. ביקשתי להראות את הטענה באמצעות דוגמאות שונות מתרגום השבעים, מהפשיטתא ומנוסח המסורה. גם הקורפוס של מגילות קומראן מגוון, אבל כיוון שאוסף המגילות הללו לא הכיל אסופה מוגדרת וחתומה של כתבים בעלי מעמד סמכותי, הגיוון שבו אינו משתקף באוסף מגובש וסופי. אפשר היה לצפות להיעדר תכנון בעת העתיקה, אך מכיוון שכמה מן האסופות הפכו לבסיס הספרותי של היהדות ושל זרמים שונים בנצרות, אנו נדרשים לחקור את רקען. נוסח המסורה הפך לטקסט שעליו מתבססת היהדות. זהו טקסט טוב, אך אי אפשר להתעלם מן העובדה כי בתקופה מוקדמת יותר הטקסט שאנו מכנים אותו היום נוסח המסורה היה מורכב ממגילות שנבדלו זו מזו באופיין הטקסטואלי. תרגום השבעים הפך לטקסט מקודש בקרב זרמים של הנצרות, אך עלינו להבין כי אוסף זה מגוון מאוד ואינו מתוכנן. מבחינה טקסטואלית אף ניתן לטעון כי העובדה שקבוצה מסוימת של תרגומים יווניים – זו ולא אחרת – הפכה לכתבי הקודש הנוצריים היא מקרית. אילו היה המתרגם היווני מוצא למשל גרסאות שונות של ספר דניאל ושל ספר אסתר, בלי מה שמכונה "התוספות", היה הטקסט הנוצרי הקנוני שונה. מקריות היא אפוא גורם חשוב בהיווצרותם של הנוסחים הקדמונים של האסופות, ויש להביא אותה בחשבון. בתהליך המסירה הטקסטואלית ניכרת מידת המקריות, כפי שהיא ניכרת גם בכל הגילויים הארכאולוגיים.⁷⁰

קיצורים ביבליוגרפיים

- F. Brown, S. R. Driver and C. A. Briggs, = 1959 בראון דרייבר ובריגס
A Hebrew and English Lexicon, Oxford 1959
 D. Barthélemy, *Les devanciers d'Aquila* (VTSup 10), = 1963 רתלמי
 Leiden 1963
 H. Gese, "Die Entstehung der Büchereinteilung des Psalters", = 1974 גזה

70. A. Millard, "Only Fragments from the Past: The Role of Accident in Our Knowledge of the Ancient Near East", in P. Bienkowski et al. (eds.), *Writing and Ancient Near Eastern Society, Papers in Honor of Alan R. Millard*, New York and London 2005, pp. 301–319

- Vom Sinai zum Zion: Alttestamentliche Beiträge zur biblischen Theologie (BEvTh 64)*, München 1974, pp. 159–167
- P. B. Dirksen, “The Old Testament Peshitta”, in M. J. Mulder (ed.), *Mikra, Text, Translation, Reading and Interpretation of the Hebrew Bible in Ancient Judaism and Early Christianity*, (CRINT II/1), Assen, Maastricht and Philadelphia 1988, pp. 255–297
- A. Weiser, *The Psalms: A Commentary*, London 1962 = 1962 ריזר
- M. P. Weitzman, *The Syriac Version of the Old Testament: An Introduction* (University of Cambridge Oriental Publications 56), Cambridge 1999
- J. Wellhausen, *Der Text der Bücher Samuelis*, Göttingen = 1871 ולהארון
1871
- E. Tov, *The Septuagint Translation of Jeremiah and Baruch: A Discussion of an Early Revision of Jeremiah 29–52 and Baruch 1:1–3:8* (HSM 8), Missoula, Mont. 1976 טוב
- E. Tov, “Exegetical Notes on the Hebrew Vorlage of the LXX of Jeremiah 27 (34)”, *ZAW* 91 (1979), pp. 73–93 טוב
- E. Tov, “The Literary History of the Book of Jeremiah in the Light of Its Textual History”, in J. H. Tigay (ed.), *Empirical Models for Biblical Criticism*, Philadelphia 1985, pp. 211–237 טוב
- E. Tov, “Recensional Differences between the Masoretic Text and the Septuagint of Proverbs”, in W. H. Attridge et al. (eds.), *Of Scribes and Scrolls, Studies on the Hebrew Bible, Intertestamental Judaism, and Christian Origins Presented to John Strugnell on the Occasion of His Sixtieth Birthday* (College Theology Society Resources in Religion 5), Lanham, Maryland, New York and London 1990, pp. 43–56 טוב
- E. Tov, *The Greek and Hebrew Bible: Collected Essays on the Septuagint (VTSup 72)*, Leiden, Boston and Cologne 1999 טוב
- E. Tov, “The Nature of the Large-Scale Differences between the LXX and MT S T V, Compared with Similar Evidence in Other Sources”, in A. Schenker (ed.), *The Earliest Text of the Hebrew Bible: The Relationship between the Masoretic Text and the Hebrew Base of the Septuaginta Reconsidered (SCS 52)*, Atlanta 2003, pp. 121–144 טוב
- E. Tov, *Scribal Practices and Approaches Reflected in the Texts Found in the Judean Desert (STDJ 54)*, Leiden and Boston 2004 טוב

- L. Joffe, "The Elohist Psalter: What, How, and Why?", = יופה 2001
SJOT 15 (2001), pp. 142–169
- מאורי 1995 = ' מאורי, תרגום הפשיטתא לתורה והפרשנות היהודית הקדומה,
ירושלים 1995
- H. J. Kraus, *Psalmen I*, Neukirchen and Vluyn 1966 = קראוס 1966
- J. D. Shenkel, *Chronology and Textual Development in the* = שנקל 1968
Greek Text of Kings, 1, Cambridge 1968